

ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

<https://doi.org/10.34142/23129387.2021.64.01>

УДК 159.9

ORCID 0000-0002-8988-2841

ORCID 0000-0002-9717-7309

ФЕНОМЕН ДИВЕРГЕНТНОГО МИСЛЕННЯ У ПСИХОЛОГІЇ

Анастасія В. Антошків^{1ABCDE}, Богдан В. Чернець^{2ABCDE2},

*1 - Аспірант кафедри психології і соціальної роботи,
Західноукраїнський національний університет, м. Тернопіль
Україна*

E-mail: a.antoshkiv21@gmail.com

*2 - Аспірант кафедри психології і соціальної роботи,
Західноукраїнський національний університет, м. Тернопіль
Україна*

E-mail: b.chernets21@gmail.com

Внесок авторів

А – дизайн дослідження; В – збір даних; С – статистичний аналіз;
D – підготовка рукопису; E – збір коштів.

Актуальність дослідження: Соціальна значущість у дослідженні дивергентного мислення вбачається у його провідній ролі у розвитку нестандартного мислення, креативності та здатності бачити різні варіанти розв'язання професійно-практичних завдань. Попри усталеність поняття дивергентного мислення у психології, його зміст та психологічні ознаки є маловивченими і такими що зводяться до

феномену креативності, саме тому розрізнення цих феноменів є окремим теоретико-методологічним завданням.

Мета дослідження: концептуалізувати поняття дивергентного мислення суб'єкта діяльності та виявити психологічний зміст та практичне втілення його базових характеристик.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз наукових літературних джерел, узагальнення теоретичних даних з проблеми дефініції дивергентного мислення).

Результати дослідження: у статті представлені результати теоретичного аналізу феномену дивергентного мислення як окремого виду (типу) та характеристики мислення, подано аналіз відмінностей дивергентного мислення та креативності, проаналізовано сутнісні ознаки дивергентного мислення.

Висновки: У результаті теоретичного аналізу феномену дивергентного мислення було визначено, що воно є особливим різновидом мислення, спрямованого на швидке генерування великої кількості інноваційних підходів та оригінальних варіантів розв'язання проблеми. Було виділено такі властивості дивергентного мислення, що відрізняють його від інших видів мислення та властивостей особистості, а саме: швидкість, гнучкість, оригінальність, допитливість суб'єкта мислення, точність, іррелевантність, фантистичність, інтуїтивність, релятивність, цілісність, рефлексивність, інноваційність, критичність, толерантність до невизначеності, продуктивність, впорядкованість, альтернативність, самостійність, інверсивність, дискретність, активність та образність.

Ключові слова: дивергентність, дивергентне мислення, креативність, творче мислення, навчально-пізнавальна діяльність.

The phenomenon of divergent thinking in psychology
Anastasiia V. Antoshkiv^{1ABCDE}, Bordan V. Chernet^{2ABCDE},

1 - graduate student of Department of Psychology and Social Work,
West Ukrainian National University, Ternopil, Ukraine

E-mail: a.antoshkiv21@gmail.com

2 - graduate student of Department of Psychology and Social Work,
West Ukrainian National University, Ternopil, Ukraine

E-mail: b.chernets21@gmail.com

Authors' Contribution: A – Study design; B – Data collection; C – Statistical analysis; D – Manuscript Preparation; E – Funds Collection.

***Relevance of the research:** Social significance in the study of divergent thinking is seen in its leading role in the development of non-standard thinking, creativity and ability to see different variants of solving professional practical tasks. Despite the establishment of the concept of divergent thinking in psychology, its content and psychological signs are poorly studied and such that are reduced to the phenomenon of creativity, which is why the distinction between these phenomena is a separate theoretical and methodological task.*

***Aim:** conceptualize the notion of divergent thinking of the subject of activity and identify psychological content and practical implementation of its basic characteristics.*

***Methodology:** Theoretical (analysis of scientific literature sources, generalization of theoretical data on the problem of definition of divergent thinking).*

***Results:** The article presents the results of the theoretical analysis of the phenomenon of divergent thinking as a separate type (type) and the characteristics of thinking, the analysis of the differences of divergent thinking and creativity is presented, the essential signs of divergent thinking are analyzed. **Conclusions:** As a result of the theoretical analysis of the phenomenon of divergent thinking, it was determined that it is a special variety of thinking aimed at rapid generation of a large number of innovative approaches and original solutions to the problem. The following properties of divergent thinking, distinguish it from other types of thinking and personality properties, namely: speed, flexibility, originality, curiosity of the subject of thinking, accuracy, irrelevance, punchiness, intuitivity, relativity, integrity, reflectivity, innovation, criticality, tolerance to uncertainty, productivity, orderliness, alternative, independence, invisibility, discreteness, activity and imagery.*

***Keywords:** divergence, divergent thinking, creativity, creative thinking, educational and cognitive activity.*

Вступ. У сучасному світі все більш актуальними стають компетенції, пов'язані з нестандартним мисленням, креативністю та здатністю бачити різні варіанти розв'язання професійно-практичних завдань. У цьому сенсі вкрай важливим є розвиток дивергентного мислення у навчально-пізнавальній та навчально-професійній діяльності суб'єкта. Неможливо досліджувати цю проблему, не звертаючись до самого поняття

дивергентного мислення та аналізу його конкретних форм і функцій у межах сучасних психологічних концепцій.

Актуальність проблеми психологічного аналізу поняття дивергентного мислення обумовлено протиріччями між:

– достатньою науковою концептуалізацією понять «креативність» та «мислення» та їх недостатньою диференціацією від поняття «дивергентне мислення»;

– потребою у розвитку дивергентного мислення у суб'єкта діяльності та недостатньою теоретичною та практичною розробкою цієї проблеми у сучасній освіті;

– існуючими потенційними можливостями дивергентного мислення суб'єкта та їх реалізацією у конкретній практиці навчально-пізнавальної діяльності;

– розумінням значущості розвитку дивергентного мислення у суб'єкта пізнавальної діяльності та недостатньою методологічною озброєністю психологічної служби закладів освіти засобами його формування у межах реалізованих програм супроводу.

Мета дослідження – концептуалізувати поняття дивергентного мислення суб'єкта діяльності та виявити психологічний зміст та практичне втілення його базових характеристик.

Результати. Для розуміння сутності поняття «дивергентне мислення» доцільно звернутися до глумачного словника С. Ожегова, в якому дивергенція визначається як «вид (або різновид), особлива якість, особливості активності, існування і розвитку в часі об'єктів будь-якого роду, властивість або здатність цілісного об'єкта розділятися на частини і зливатися, об'єднуватися в нове ціле» (Ожегов, 1987).

«Дивергентність» – властивість, назва якої походить від прикметника «дивергентний», що означає схильність, прагнення до дивергенції, до розбіжності з ким-небудь, чим-небудь, видалення, відокремлення від кого-небудь, чого-небудь. «Дивергентний» – той, що відноситься до дивергенції, властивий дивергенції, характерний для неї, що характеризується дивергенцією, що йде врозріз (Большой современный толковый словарь русского языка).

У психології феномени дивергенції виявлені в аналізі Я як полімодальної конструкту (Ковалева та ін., 2000; Дорфман, 2002), особистості (Campbell, 1960), каузальної атрибуції (Choi, Nisbett, & Norenzayan, 1999); феномени дивергенції розглядаються у концепціях здібностей та саморегуляції (Bandura, 1989), балансу здорового глузду (Стернберг, 1998). Л. Дорфманом було описано основні відмінності у розумінні дивергенції, а саме:

- в уявлення про розходження ознак як про дискретність (Айзенк, 2000);

- в уявлення про зниження зв'язаності та зростанні розходження властивостей;

- в уявленні про функціонування властивостей у паралельному, альтернативності, взаємодоповнюючому або взаємовиключному порядку (Боно, 1997);

- в уявленні про зростання невизначеності та різноманітти властивостей (Дорфман, 2002).

Отже, дивергентність як певна ознака, властивість психічних процесів може характеризувати певний тип мислення – дивергентного мислення, аналіз якого заслуговує окремого вивчення.

Дивергентне мислення – форма мислення, заснованого на стратегії генерування безлічі рішень завдання (Кондаков, 2003), тип мислення, заснований на розвиненій здатності до пошуку і знаходженню безлічі варіантів вирішення проблеми при чітко заданих вихідних посилках (Карпов, 2003), особливий вид мислення, який передбачає, що на одне і те ж питання може бути безліч однаково правильних і рівноправних відповідей (Психология человека..., 2015), мислення, котре характеризується процесом «руху в різних напрямках», розбіжністю ідей з тим, щоб охопити різні аспекти, що мають відношення до даної проблеми (Оксфордский толковый словарь по психологии, 2002), мислення, що характеризується наявністю безлічі різних підходів до вирішення однієї і тієї ж задачі або процесом просування до наміченої мети (до шуканого рішення задачі) одночасно в декількох різних напрямках, метою якого є виявлення і зважена оцінка всіх можливих рішень задачі, при

цьому правильність відповідей залежить від їх суб'єктивної оцінки як абстрактних і гнучких (Психологический словарь, 2007), характеризує рух думки в різні напрямки з метою охоплення різних аспектів проблеми в пошуках її рішення або розгляду можливості вирішення проблеми з різних кутів зору, пов'язане з творчістю, так як воно нерідко дає можливість знаходити нові ідеї і рішення завдяки використанню інших галузей знання (Жмуров, 2012).

Особливим питанням у психології є співвідношення психологічного змісту та функцій явищ дивергентного мислення та креативності. На думку низки дослідників (Е. Торренса, Дж. Гілфорда, О. Матюшкіна), дивергентне мислення є основою креативності. У вузькому значенні слово «креативність» розуміється як дивергентне мислення (операція дивергентної продуктивності, за Дж. Гілфордом), відмінною рисою якого є готовність висувати безліч однаково правильних ідей щодо одного і того ж об'єкта (Глебова, 2012). Розуміючи креативність як творчі можливості (здатності) людини, які проявляються в мисленні, почуттях, спілкуванні, окремих видах діяльності, що характеризують особистість в цілому, а також її окремі сторони, продукти діяльності, процес їх створення (Большой психологический словарь), здатність породжувати незвичайні ідеї, відхилятися від традиційних схем мислення, швидко вирішувати проблемні ситуації (Богоявленская, 2002), слід зазначити, що дивергентне мислення пов'язане із креативністю саме тим, що уможливорює швидкість та різноманіття продукування ідей та способів розв'язання проблеми.

Дивергентне мислення не можна також цілком зводити до інтелекту особистості. Дивергентне мислення, що лежить в основі креативності, детермінує творчі досягнення, у той час як інтелект людини визначає засвоєння нового матеріалу (Ильин, 2009). Дж. Гілфорд характеризує креативність як особистісний феномен, що залежить від низки інтелектуальних факторів та здатностей до дивергентного мислення (Ильин, 2009: 12). Отже, дивергентне мислення «обслуговує» креативність суб'єкта діяльності. Існує низка й інших визначень креативності: здатність породжувати оригінальні ідеї, відмовлятися від

стереотипних способів мислення; здатність до постановки гіпотез, до породження нових комбінацій, утім основною характеристикою цього поняття є те, що креативність – це здатність створювати щось нове, оригінальне (Подгузова, 2001), а можливість створювати нове виявляється у здатності до породження різноманітних ідей, що забезпечується дивергентним мисленням.

Дивергентність (як основа креативності) є центральним поняттям концепції Дж. Гілфорда, яке визначається автором як «тип мислення, що йде в різних напрямках», тобто допускає варіативність шляхів вирішення проблеми, а значить, призводить до несподіваних і нестандартних висновків і результатів. Дж. Гілфорд вважав операцію дивергенції поряд з операціями перетворення й імплікації основою креативності як загальної творчої здібності. Дивергентне мислення спирається на уяву, передбачає, що на одне питання може існувати кілька варіантів відповідей, а це в свою чергу і є умовою породження оригінальних ідей і самовираження особистості (Ильин, 2009).

Розглядаючи дивергентне мислення, низка дослідників розуміє його як певний тип чи вид мислення (Дж. Гілфорд, О. Матюшкін, Н. Стрельцова), або як функцію мислення (Л. Дорфман, А. Кулакова, Ж. Фоміна).

Більш поширеною серед науковців є підхід до дивергентного мислення як до особливого типу або виду мислення, що має суттєві відмінності від конвергентного, репродуктивного чи інших різновидів мислення. Так, О. Матюшкін (1991) вважає, що «повна структура продуктивного розумового акту включає в себе породження проблеми і формулювання розумової задачі, а також пошук рішення і його обґрунтування. Причому ланка породження проблеми розглядається як найбільш специфічна характеристика творчого процесу мислення». Зазначені положення істотно вплинули на розвиток теорії дивергентного мислення.

Як зазначає Н. Стрельцова (2021), дивергентне мислення є не тільки таким його видом, що характеризується створенням принципово нового продукту, а й таким мисленням, що

характеризується новоутвореннями у пізнавальній діяльності із створення даного продукту. Такі новоутворення стосуються оцінок, цілей, смислів, мотивацій суб'єкта пізнавальної діяльності. Творче мислення відрізняється від процесів, що передбачають готові знання та вміння і характеризують репродуктивне мислення (Стрельцова, 2021).

На думку американського психолога Е. Фрома, дивергентне мислення – це альтернативне мислення, на відміну від логіки воно проявляється в задачах, що мають одну умову і безліч рішень (цит. за Салов, 2003). Г. Айзенк вважав, що креативні люди вважають за краще складні об'єкти (безліч елементів) простим (мала кількість елементів), креативні люди відчувають високу потребу в порядку (Айзенк, 2000).

Е. Торренс визначив дивергентне мислення як тип мислення, який сприяє пошуку неординарних ідей, спрямованих на розвиток дослідницького інтересу і нестандартних форм діяльності (Torrance, 1965). Автор порівнює дивергентне мислення з креативністю, яка розгортається у такі етапи: 1) підвищена чутливість до проблем; 2) знаходження та визначення проблеми; 3) пошук рішення проблеми на основі висунутих пропозицій; 4) перевірка та спростування висунутих припущень; 5) формулювання висновків та результатів рішення (цит. за Кулакова & Фомина, 2015: 18).

У вітчизняній психології дивергентне мислення є широким терміном і може розумітися і як найбільш важлива сутнісна характеристика творчого мислення, і як вид мислення в його структурі, і навіть як інтегральний показник інтелекту (Чернецкая, 2014).

У дослідженнях М.А. Холодної (2002) творче мислення практично повністю ототожнюється з дивергентним. Автор проводить паралель між дивергентним і творчим мисленням, підкреслюючи, що відмінною особливістю творчості є вихід за межі системи, знаходження або створення нового продукту, пошук нових рішень.

Другий підхід у визначенні дивергентного мислення дозволяє визначити його як когнітивну, якісно-процесуальну характеристику мислення, яка, як і всі вищі форми мислення,

знаходить відображення у творчості (Кулакова & Фомина, 2015). Л. Дорфман пропонує розуміти дивергентне мислення не просто як «мислення в різних напрямках», а як одночасне висунення протилежних, слабо пов'язаних один з одним і тому тих що розходяться ідей, які дозволяють охоплювати проблему з різних сторін і утворюють інтелектуальний потенціал її рішення (Дорфман, 2002). Іншими словами, дивергентність мислення розуміється автором передусім як властивість мислення, а як його вид.

Дивергентність мислення стимулює здатність аналізувати матеріал і будувати різноспрямовані гіпотези по ньому. Дивергентне мислення трактується як такий вид мислення, що йде в різних напрямках, найбільш оптимальний в умовах невизначеної діяльності та неструктурованого матеріалу (Дрязгунов, 2003). К. Дрязгунов (2003) описує дивергентне мислення в якості каталізатора розвитку дослідницького пошуку, здатності аналізу матеріалу та розвитку напрямків у ньому.

Окремим питанням в аналізі проблеми дивергентного мислення є виділення його сутнісних ознак та властивостей, що дозволяє його більш повно характеризувати та верифікувати.

Дивергентне мислення характеризується 27 факторами, а саме: інтелектуальна, творча ініціатива, широта категоризації, багатство і різноманітність асоціацій, самостійність, оригінальність тощо (цит. за Квитко, 2017). Дж. Гілфорд виділив чотири властивості дивергентного мислення: швидкість, гнучкість, оригінальність, розробленість, описуючи їх через 16 інтелектуальних здібностей: семантична гнучкість, образна адаптивна гнучкість, семантична спонтанна гнучкість, оригінальність, допитливість, чутливість до проблем в навколишньому світі, здатність до розробки гіпотези, «іррелевантність».

Дж. Гілфорд (1965) об'єднав ці здібності під загальною назвою «дивергентне мислення», яке проявляється в той момент, коли проблема ще тільки має бути виявлена, сформульована, і коли не існує заздалегідь запропонованого способу розв'язання (на відміну від конвергентного мислення,

що орієнтується на відоме і єдине рішення проблеми). Пізніше Дж. Гілфорд зупинився на шести параметрах креативності: 1) здатність до виявлення і постановки проблем; 2) швидкість як кількість ідей, що виникають в одиницю часу; 3) оригінальність як здатність виробляти ідеї, що відрізняються від загальноприйнятих поглядів, здатність відповідати на подразники нестандартно; 4) гнучкість як здатність продукувати різноманітні ідеї; 5) здатність удосконалити об'єкт, додаючи деталі; 6) здатність вирішувати проблеми, тобто здатність до аналізу і синтезу (Гілфорд, 1965; Ковалева, 2000).

К. Дрязгуновим (2003) виділено такі критерії дивергентності: 1) цілісність та системність; 2) рефлексивність і оцінка; 3) інноваційність; 4) критичність; 5) гнучкість і продуктивність (Кулакова & Фомина, 2015: 135).

Іншими авторами також наведено характеристику дивергентного мислення через перелік деяких його властивостей, аналіз психологічної сутності та практичного втілення у пізнавальній діяльності яких наведено у таблиці 1.

Висновки. У результаті теоретичного аналізу феномену дивергентного мислення було визначено, що воно є особливим різновидом мислення, спрямованого на швидке генерування великої кількості інноваційних підходів та оригінальних варіантів розв'язання проблеми. Було виділено такі властивості дивергентного мислення, що відрізняють його від інших видів мислення та властивостей особистості, а саме: швидкість, гнучкість, оригінальність, допитливість суб'єкта мислення, точність, іррелевантність, фантастичність, інтуїтивність, релятивність, цілісність, рефлексивність, інноваційність, критичність, толерантність до невизначеності, продуктивність, впорядкованість, альтернативність, самостійність, інверсивність, дискретність, активність та образність.

Перспективу досліджень складе створення психодіагностичного комплексу для вивчення дивергентного мислення суб'єкта навчально-пізнавальної діяльності.

Таблиця 1

Узагальнені властивості дивергентного мислення суб'єкта діяльності

<i>Характеристики дивергентного мислення</i>	<i>Автор</i>	<i>Психологічний зміст</i>	<i>Практичне втілення у навчально-пізнавальній діяльності суб'єкта</i>
Швидкість	Дж. Гілфорд	Здатність продукувати багато ідей за одиницю часу	Здатність висловлювати якомога більше ідей чи способів рішення проблеми в певний відрізок часу
Семантична гнучкість	Дж. Гілфорд	Здатність виявляти основну властивість об'єкта і пропонувати новий спосіб його використання;	Здатність перемикатись з однієї ідеї на іншу
Образна адаптивна гнучкість	Дж. Гілфорд	Здатність змінювати форму стимулу таким чином, щоб бачити в ньому нові ознаки і можливості його використання	Здатність виробляти ідеї, що відрізняються від загальноновизнаних традиційних (стереотипних) поглядів чи способів вирішення проблеми
Семантична спонтанна гнучкість	Дж. Гілфорд	Здатність виробляти різноманітні ідеї в необмеженій регламентом ситуації	Здатність розв'язувати проблему у ситуації нестатку чи надлишку необхідної для її вирішення інформації
Оригінальність	Дж. Гілфорд	здатність продукувати віддалені асоціації, незвичайні відповіді;	Здатність виробляти ідеї, що відрізняються від загальноновизнаних поглядів, новизна та нестандартність рішення проблеми
Допитливість	Дж. Гілфорд	Чутливість до проблем в	Пізнавальний інтерес до змісту діяльності та

		навколишньому світі	певної проблеми
Точність	Дж. Гілфорд	Здатність до розробки гіпотези, здатність вдосконалювати чи надавати завершений вигляд свого творчого продукту	Здатність деталізувати та конкретизувати спосіб розв'язання проблеми
«Іррелевантність»	Дж. Гілфорд	Логічна незалежність реакції від стимулу	Здатність до абстрагування, вміння продукувати віддалені від прямих ознак стимулу способи розв'язання проблеми
Фантастичність	Дж. Гілфорд	Повна відокремленість відповіді від реальності при наявності логічного зв'язку між стимулом і реакцією.	Здатність до трансгресії у розв'язанні проблеми
Інтуїтивність	Дж. Гілфорд	Здатність до переходу від раціонального до інтуїтивного способу розв'язання проблеми, що ґрунтується на несвідомих імпульсах	Здатність залишити розв'язання на певний час для «інкубації» ідеї
Релятивність	Дж. Гілфорд	Здатність співвідносити об'єкт із ситуацією та обставинами, в яких він розглядається	Здатність розв'язувати проблему у певному контексті ситуації та обставин
Цілісність (системність)	Дж. Гілфорд КВ. Дрягунов	Здатність створити цілісний образ діяльності у конкретній моделі	Здатність системно здійснювати діяльність
Рефлексивність	КВ. Дрягунов	Усвідомлення рівня професійної компетентності	Здатність коригувати власну діяльність в залежності від ситуації
Інноваційність	КВ. Дрягунов	Володіння інформацією про системну перебудову діяльності,	Потреба у пошуку нових підходів у рішенні питань

		орієнтованої на інноваційні процеси	
Критичність	КВ.Дрягунов	Володіння інформацією про різні моделі діяльності	Уміння використовувати взірці діяльності як орієнтири у самооцінці власної компетентності та оцінці. Знаходження помилок, неузгодженості
Здатність до самовизначення у ситуації невизначеності	КВ.Дрягунов	Володіння інформацією, яка дозволяє орієнтуватись у потоці нових ідей та технологій	Способність к быстрій орієнтації в ситуації образования, адаптації к культурной среде образовательного учреждения
Гнучкість	КВ.Дрягунов	Знання про системну перебудову мислення.	Здатність до системної перебудови мислення.
Продуктивність	КВ.Дрягунов	Схильність генерувати нові ідеї	Творча активність в дослідницькій та професійній діяльності.
Прагнення до порядку	Г. Айзенк	Схильність упорядковувати матеріал за певною ознакою	Здатність упорядковувати, класифікувати, систематизувати матеріал (об'єкти, факти тощо)
Альтернативність	Е. Фром	Здатність породжувати альтернативні ідеї	Здатність знаходити декілька альтернативних способів рішення проблеми
Самостійність	Д. Кембел, І. Лернер	Здатність оперувати уявленнями з постійним додаванням своїх фактів до суджень і умовиводів	Безпристрасність, незалежність від думки авторитету, вміння самостійно знаходити спосіб розв'язання проблеми
Інверсивність	Д. Кембел, І. Лернер	Здатність продукувати протилежні за змістом, призначенням,	Здатність продукувати різноманітні протилежні за змістом, функціями та

		функціями тощо об'єкти	призначеннями ідеї, способи рішення проблем, вміння розглянути проблему з іншого ракурсу
Дискретність	Д. Кембел, І. Лернер	Здатність продукувати незалежні одна від одної (дискретні) ідеї	Здатність продукувати різні самодостатні способи рішення проблеми, не пов'язані між собою
Пошукова дослідницька активність	Д. Кембел, І. Лернер	Здатність розпізнати проблему та потреба у її вирішенні	Схильність до пошуку суперечностей, які складають зміст пізнавального завдання
Образність	Черенкова Л.В.	Здатність використовувати асоціації для вираження власних ідей, робота з символами і образами, пошук труднощів в простих речах і простоти в складних поняттях	Вміння оперувати образами для вирішення пізнавальної проблеми

Література

Айзенк Г. (2000). Объективность и обоснованность эстетических суждений. *Творчество в искусстве – искусство творчества* / Под ред. Л. Дорфмана, К. Мартиндейла, В. Петрова, П. Махотки, Д. Леонтьева, Дж. Купчика. М.: Наука; Смысл, 298–324.

Большой психологический словарь: словарь / сост. и общ. ред. Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко (2003). СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК.

Богоявленская Д. Б. (2002). Психология творческих способностей. М.: «Академия».

Большой современный толковый словарь русского языка [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://slovar.cc/rus/tolk.html>

Боно де Э. (1997). Латеральное мышление. СПб.: Питер.

Гилфорд Дж. (1965). Структурная модель интеллекта. М.: Прогресс.

Глебова М.В. (2012). Дивергентные особенности когнитивной сферы старших школьников. Современные научные исследования и инновации. № 8 [Электронный ресурс]. <https://web.snauka.ru/issues/2012/08/16549>

Дорфман Л. (2002). Дивергентное мышление и дивергентная индивидуальность: ресурсы креативности // Личность, креативность, искусство / Отв. ред. Е.А. Малянов, Н.Н. Захаров, Е.М. Березина, Л.Я. Дорфман, В.М. Петров, К. Мартиндейл. – Пермь: Пермский государственный институт искусства и культуры; Прикамский социальный институт, С. 89–120.

Дрязгунов К.В. (2003). Формирование дивергентного мышления студентов вузов туристского профиля в курсе «Информатика» // Социально-педагогические условия и культурно-исторические предпосылки развития туризма в регионах Центральной России. Калуга.

Жмуров, В. А. (2012). Большая энциклопедия по психиатрии. 2-е изд. М.: Джангар.

Ильин Е.П. (2009). Психология творчества, креативности, одаренности. СПб.: Питер.

Карпов А. В. Психология менеджмента : Учеб. пособие для студентов вузов / А.В. Карпов. - М. : Гардарики, 2003 (ОАО Можайский полигр. комб.). - 582 с.

Квитко, И. И. (2017). Современные взгляды на проблемы креативности. *Молодой ученый*. 10 (144), 368-370. URL: <https://moluch.ru/archive/144/40291/> (дата обращения: 11.09.2021).

Ковалева Г.В. (2000). Эффекты креативности мышления на полимодальное Я / Творчество в образовании, культуре, искусстве / Ред. колл. Е.А. Малянов, Л.А. Шипицина, Л.Я. Дорфман, С.И. Корниенко, К. Мартиндейл. Пермь: Пермский государственный институт искусства и культуры, 133–136.

Кондаков, И. М.. Иллюстрированный словарь : Более 600 ил. и 1700 ст. / И.М. Кондаков. - СПб.; М. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003 (М. : ПФ Красный пролетарий). - 508 с.

Кулакова А.Б., Фомина Ж.В. (2015). Применение активных методов обучения в формировании дивергентного мышления обучающихся // Вопросы территориального развития. № 8 (28). URL: <http://vtr.isert-ran.ru/article/1633>

Кэмпбэлл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях. – М.: Прогресс, 1980. – 392 с.

Лернер И.Я. Развитие мышления в процессе обучения. – М.: Просвещение, 1982. – 191 с.

Матюшкин А.М. Развитие творческого мышления личности / под ред. А.М. Матюшкина. – М.: Педагогика, 1991.

Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов ; под ред. Н.Ю. Шведовой. – М.: Русский язык, 1987. – 750 с.

Оксфордский толковый словарь по психологии / Под ред. А. Ребера. — М.: Вече, АСТ, 2002.

Подгузова Е.Е. Креативность личности: возможности развития в условиях вуза: монография. – Смоленск // СГИИ, 2001. – 119

Психологический словарь. М. Владос. 2007. Немов Р.С.

Психология человека от рождения до смерти [Текст] : [учебник : 12+] / [Аверин В. А. и др.] ; под ред. А. А. Реана. - Москва : АСТ : Прайм, сор. 2015. - 656 с.

Салов Ю. И., Тюнникова Ю. С. Психолого-педагогическая антропология: Учеб. Пособие для студ. Высш. Учеб. Заведений.- М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003.- 256 с.

Стрельцова Н.В. К вопросу о сущности понятия «дивергентное мышление» / Н.В. Стрельцова, М.А. Брутова // Педагогика, психология, общество: актуальные исследования : материалы Всерос. науч.-практ. конф. (Чебоксары, 19 март 2021 г.) / редкол.: Ж.В. Мурзина [и др.] – Чебоксары: ИД «Среда», 2021. – С. 308-312. – ISBN 978-5-907411-20-3.

Холодная М. А. Психология интеллекта: Парадоксы исследования. — 2-е изд., перераб. и доп. — СПб.: Питер, 2002–272 с.

Черенкова Л.В. (2016). Развитие дивергентного мышления педагогов: метод. рек. Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» Центр педагогического мастерства.

Чернецкая Н.И. (2014). Проблема соотношения творческого и дивергентного мышления в современной психологии. *Национальный психологический журнал*. №1, 102-109.

Bandura, A. (1989). Human agency in social cognitive theory. *American Psychologist*, 44(9), 1175–1184. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.44.9.1175>

Campbell, D. T. (1960). Blind variation and selective retention in creative thought as in other knowledge processes. *Psychological Review*, 67, 380–400.

Choi, I., Nisbett, R. E., & Norenzayan, A. (1999). Causal attribution across cultures: Variation and universality. *Psychological Bulletin*, 125(1), 47–63. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.125.1.47>

Torrance E.P. Scientific views of creativity and factors affecting its growth // *Daedalus: Creativity and Learning*. 1965.P. 663–679.

Оригінальний рукопис отриманий 22 квітня 2021 року

Стаття прийнята до друку 29 квітня 2021 року